

ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ ДОПОМОГИ ЄВРЕЯМ НА ОКУПОВАНИХ НАЦИСТАМИ ТЕРИТОРІЯХ У ДИСКУРСІ МІЖЕТНІЧНИХ ВЗАЄМИН: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Ганна Абакунова

Одразу після окупації Радянського Союзу нацистською Німеччиною розпочалося «остаточне вирішення єврейського питання» і на цих територіях. «Вирішення» передбачало насамперед знищення людей єврейської національності на всіх окупованих територіях, не обійшло це і Україну.

Масове фізичне знищення євреїв у часи нацистського панування отримало в історіографії назву «Голокост» [1], яку надалі ми й будемо використовувати. Але мета нашої статті не дослідження історіографії самої окупаційної політики на території колишнього СРСР, і у складі його на території України, а, скоріше, – дослідження історіографії протидії цієї політиці з боку звичайних людей несврейської національності, які жили поруч зі своїми сусідами-євреями, бачили, що з ними роблять і якось реагували на це. Чому «якось» реагували пояснити дуже просто: справа у тому, що стосовно політики, яку проводили нацистські окупанти (як до речі стосовно політики будь-якого тоталітарного режиму) психологи виокремлюють три основні реакції місцевого населення. Перша реакція – найчисельніша, вона полягає у зміні свого ставлення до дійсності практично без зміни сприйняття, що дозволяє зберегти впевненість у завтрашньому дні. Це є, свого роду, захисною реакцією, яка дозволяє знайти рівновагу, не вступаючи до конфлікту ані зі владою, ані з собою. Друга реакція – примиренська позиція, коли людина все прекрасно усвідомлює, але нічого не робить для зміни режиму, вважаючи, що просто не в змозі щось змінити, але у той же час духовно не сприймаючи такий стан речей. Третя реакція – бунт, повстання як духовне, так і фізичне. Ця реакція найнечисленна, так як з одного боку встановлений режим могутній і боротися з ним тяжко, практично неможливо, з іншого боку – страх за своє життя й усвідомлення високого ступеню ризику, і тому така поведінка не для багатьох [2]. З вище означеного ми можемо зробити висновок, що людей, які йшли у будь-який спосіб проти нацистського окупаційного режиму дійсно було небагато, адже за це їх чекало жорстоке покарання, найчастіше розстріл, а в багатьох випадках – розстріл всієї сім'ї. Рятування, або навіть переховування євреїв від нацистів, що теж можна розцінювати як протидію окупаційному режиму, підлягало тільки під цю статтю. Якщо мова йшла про партизан або євреїв нацисти не знали іншого покарання, окрім розстрілу. У збережених смертних вироків воєнно-польових судів в Україні за 1942 р. можна виокремити наступні причини страти: 1) за приховування радянських військовополонених і євреїв; 2) за напади на німецьких військовослужбовців і поліцейських; 3) за підробку документів; 4) за недозволену торгівлю [3]. Більше того, на окупованій радянській території застосовувалися більш жорстокі, ніж в інших країнах, міри не тільки за приховування євреїв, але і за неповідомлення відносно їхнього місцезнаходження [4]. Тому люди, які допомагали євреям у той час, були дійсно героями, і за їх мужню поведінку спеціальна комісія Інституту Вивчення історії Голокосту «Яд Вашем» (Єрусалим, Ізраїль) присуджує звання «Праведник Народів Світу». Почесне звання надається з 1953 року не тільки людям (обов'язково не євреям), які рятували хоча б одного єврея, але й за спробу зробити це, незважаючи на те, чи вдалася спроба [5].

В кожній окупованій нацистами країні були свої нюанси, обставини, за якими складніше, або навпаки простіше, було прийняти рішення про рятування євреїв і дотриматися цього рішення. Голанці, французи, німці, росіяни, українці та багато інших людей неєврейського походження приймали участь у допомозі та рятуванні євреїв від нацистських душогуток, концтаборів та газових камер. Однак в історіографії немає жодної роботи, в якій аналізувався б національний склад рятівників. У всіх працях, присвячених цій темі, національність визначається громадянством по країні, звідки походили рятівники на час окупації. Тому Яд Вашем, подаючи кількість Праведників Народів Світу кожного року, визначає їх не за національністю, а за країною, де відбувся акт допомоги. На 01.01.2009 Україна займає 4-е місце в світі за кількістю Праведників після Польщі, Нідерландів та Франції (в Україні їх 2,246) [6].

Взагалі наукових праць, як історичного, так і психологічного характеру, присвячених проблемі допомоги та рятування євреїв під час Голокосту понад двісті у світі. Особливу увагу цій проблемі приділяють західні дослідники. Так у 1974 році відбулася міжнародна конференція Яд Вашем, присвячена саме цьому аспекту історії Другої світової. Надруковані матеріали включають 21 статтю з різних питань, таких як ставлення всесвітніх організацій до Голокосту і їх спроби врятування євреїв [7]; політика світових держав (США, Велика Британія, СРСР) щодо євреїв [8]; рятування євреїв у різних країнах світу [9] тощо. Взагалі за останні приблизно 40 років ця проблема не втратила своєї актуальності. Періодично на заході (Західна Європа, Північна Америка, іноді Австралія) виходять статті або монографії, які присвячені різним аспектам рятування. Більшість з них описового характеру, в таких працях просто надаються історії рятування, взяті з інтерв'ю, спогадів, мемуарів або врятованих євреїв, або (набагато рідше) самих рятувальників [10]. Але обов'язково у кожній монографії є глава, розділ або пункт, присвячений такій темі [11]. В деяких з них навіть є спроби надати відомості щодо соціального стану тих, хто рятував євреїв [12], виокремити різні способи рятування [13], проаналізувати мотиви поведінки рятувальників [14]. До речі, остання тема користується пильною увагою не тільки істориків, а й психологів, так як дослідження мотивів дає можливість відповісти на запитання «чому люди ризикували своїм життям (а у багатьох випадках і життям своєї родини) заради рятування іноді навіть незнайомих їм людей єврейського походження?» [15].

Окрема увага приділяється такому питанню як рятування євреїв з боку представників різних конфесій, в основному – з боку католицької та православної церкви [16]. Більш того, навіть католицький священик з Парижу о. Патрік Дюбуа, нещодавно видав книгу з історії Голокосту, де описує історію українців – рятівників євреїв [17].

Що стосується української, російської та білоруської історіографії, то можна констатувати: в цих країнах досліджень присвячених проблемі допомоги євреям вкрай мало. В основному – це розділ в так званих «Книгах Пам'яті» [18] або глава в деяких монографіях, де дуже стисло висвітлюються всі ті аспекти, на які ми звернули увагу вище [19]. Існує кілька видань, в яких розглядається тема Праведників, але ці видання в більшості сфокусовані на історіях рятування, а не на аналізі і розробці концептуальних питань [20]. Треба сказати, що у пострадянських країнах видаються праці вчених – колишніх українських та російських громадян, але їхні праці вже не відносяться до української або російської історіографії, оскільки зараз ці дослідники мають ізраїльське чи німецьке громадянство і таким чином їх роботи слід прилічити також до західної

історіографії [21]. Однак, є дещо схоже між західними та українськими вченими, а саме – тема ставлення Церкви до євреїв [22], у важливості розробки якої вони солідарні.

Слід зауважити, що всі праці, які тим чи іншим чином стосуються проблеми допомоги євреям побудовані на власних російських, білоруських і (в основному) українських матеріалах – спогадах, інтерв'ю тощо. Але якщо порівняти кількість таких матеріалів, виданих в пострадянських країнах і окремо в Україні, з матеріалами виданими на заході, то співвідношення буде 1 до 100. З одного боку, це прикро, так як незважаючи на кількість опублікованих робіт з історії Голокосту (тільки в Україні зараз їх понад 300, включаючи збірки статей, матеріали конференцій та монографії з історії Другої світової війни, де так чи інакше автори торкаються історії Голокосту), у науковий обіг введено замало саме власних історій, які можна використовувати і як приклади того чи іншого розробленого аспекту, і як самостійні дослідження, адже на власних історіях життя можна уявити правдиву картину минулого. З іншого боку, мала кількість опублікованих і оброблених фахівцями історій говорить тільки про початок серйозних досліджень в цій сфері, а це означає, що тільки-но відкривається поле для плідної праці, що, у свою чергу, показує актуальність проблеми. Тим більше, що в західній історіографії взагалі дуже замало досліджень з історії Голокосту окупованої України і практично немає праць з теми рятування євреїв на теренах України [23], тому доповнення такого пробілу з боку вітчизняних істориків стало б неабияким внеском у світову історіографію історії Голокосту.

Теж саме можна сказати про роботи історіографічного характеру. Якщо на Заході такі дослідження мали місце [24], то в Україні історіографічних праць з проблеми рятування євреїв за часів Голокосту не існує, що обумовлено тими причинами, що й окремих наукових досліджень з цього питання просто немає.

Отже, можна зробити наступні висновки: 1) історіографія теми рятування євреїв на окупованих нацистами територіях досить різноманітна; вчені виокремлюють різні аспекти дослідження проблеми, а на заході існують й історіографічні дослідження з цього питання; 2) в Україні, як в Білорусії та Росії, цією проблематикою почали займатися нещодавно, однак вже існують розробки нарративного і перші розробки концептуального характеру; 3) в Україні публікуються спогади, мемуари рятівників і врятованих, що дає змогу продовжувати дослідження і вводити їх в світовий науковий обіг.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена розгляду історіографії проблеми допомоги і рятування євреїв під час Голокосту з боку представників інших національностей; порівнюються західна та пострадянська історіографія з цього питання.

Ключові слова: Голокост, євреї, окупація, допомога, рятування.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена историографии проблемы помощи и спасения евреев во время Холокоста представителями других национальностей; сравниваются западная и постсоветская историография по этому вопросу.

Ключевые слова: Холокост, евреи, оккупация, помощь, спасение.

SUMMARY

The article is devoted to historiography of issue of help and rescue of Jews by non-Jews people during Holocaust period. The author compare Western and Postsoviet historiography in this issue.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ:

1. Гісем О.В., Мартинюк О.О. Голокост в Україні (1941-1944). Словник-довідник. – К.: УЦВГ, 2003. – С. 14.
2. Гозман Л., Шестопап Е. Политическая психология. – Ростов-на-Дону, 1996. – С. 272-283.
3. Альтман И.А. Жертвы ненависти: Холокост в СССР 1941-1945. – Москва: Фонд «Ковчег», 2002. – С. 32.
4. Там само. – С. 458.
5. http://www1.yadvashem.org.il/righteous_new/about_the_righteous.html
6. http://www1.yadvashem.org.il/righteous_new/statistics.html
7. Дивиться Rescue Attempts during the Holocaust. Proceedings of the Second Yad Vashem International Historical Conference (April 1974) / ed. by Yisrael Gutman, Efraim Zuroff. – Jerusalem, Yad Vashem: «Ahva» Cooperative Press, 1977. Статті в цій збірці: Eppler Elizabeth E. The Rescue Work of the World Jewish Congress During the Nazi Period. – P. 47-70; Dworzecki Meir. The International Red Cross and its Policy Vis-à-Vis the Jews in the Ghettos and Concentration Camps in Nazi-Occupied Europe. – P. 71-110.
8. Та ж сама збірка, статті: Feingold Henry L. Roosevelt and the Resettlement Question. – P. 123-182; Katzburg Nathaniel. British Policy on Immigration to Palestine During World War II. – P. 183-204; Levin Dov. The Attitude of the Soviet Union to the Rescue of Jews. – P. 205-236.
9. Та ж сама збірка, статті: Neshamit Sarah. Rescue in Lithuania During the Nazi Occupation. – P. 289-332; Carpi Daniel. The Rescue of Jews in the Italian Zone of Occupied Croatia. – P. 465-526; Steinberg Lucien. Jewish Rescue Activities in Belgium and France. – P. 603-616; Yahil Leni. The Uniqueness of the Rescue of Danish Jewry. – P. 617-647
10. Paldiel Mordecai. Saving the Jews. – Rockville, Maryland, 2000; Paldiel Mordecai. The Path of the Righteous: Gentile Rescuers of Jews during The Holocaust. – Hoboken, New Jersey, 1993; Blond Shlomo. The Righteous Gentils / translated by Israel I. Taslitt. – Tel-Aviv: «Or» Printers, 1983.
11. Moore Bob. Victims & Survivors. The Nazi Persecution of the Jews in the Netherlands 1940-1945. – London, New York, Sydney, Auckland: Arnold, a member of the Hodder Headline Group, 1997 (В цій роботі є окремо розділ, що висвітлює деякі мотиви поведінки рятівників. – P. 162-167, а також засоби і випадки допомоги євреям. – P. 167-189); Shatzkes Pamela. Important or Indifferent? Anglo-Jewry 1938-1945. – London, Portland: Vallentine Mitchell, 2002 (надається приклад – рятування дітей. – P. 163-215); Dwork Deborah, Pelt Robert Jan van. Holocaust. A History. – New York, London: W.W. Norton & Company, 2002 (рятуванню євреїв присвячена Глава 13. – P. 327-355).
12. Zuccotti Susan. The Italians and the Holocaust. Persecution, Rescue, Survival. – New York: Basic Books. Inc., Publishers, 1987 (P. 207-217 – рятування євреїв у монастирях монахами, священниками, єпископами, що незавжди відбувалося безпокаранно для самих рятуючих. Так одного 22-річного священника, що допомагав переховувати євреїв, нацисти

- розстріляли в його ж пастві. Р. 217-218 – рятування євреїв завдяки докторам. Р. 218-220 – описується рятування євреїв різними службовцями-бюрократами, які мали доступ до нацистської документації. Р. 220-224 – рятування карабінерами); Silver Eric. *The Books of the Just. The Silent Heroes Who Saved Jews from Hitler*. – London: Weidenfeld and Nicolson, 1992 (надаються історії рятування у 1 главі – різними конспіраторами, у 2 – консулами та іншими політичними діячами, 3 глава – рятування в'язнів в'язнями, 4 – католицькими священниками, 5 – мусульманськими духовниками, 6 глава – наводяться акти опору нацистам з боку євреїв, 7 – приклади тих, хто зрадив і видав євреїв нацистам).
13. Ringelblum Emmanuel. *Polish-Jewish Relations during the Second World War*. – Jerusalem, 1974; Yahil Leni. *The Holocaust: the fate of European Jewry 1932-1945*. – New York, 1990; Paulsson Gunnar S. *Secret city: the hidden Jews of Warsaw 1940-1945*. – Warszawa, 2002.
 14. Fogelman Eva. *Conscience and Courage. Rescuers of Jews during the Holocaust*. – New York: Anchor Book. – 1994; у збірці «Embracing the Other. Philosophical, Psychological, and Historical Perspectives on Altruism» / ed. by Samuel P., Oliner, Pearl M Oliner, Lawrence Baron, Lawrence A. Blum, Dennis L. Krebs, and M. Zuzanna Smolenska. – New York, London: New York University Press, 1992, дивіться наступні статті: Smolenska M. Zuzanna, Reykowsky Janusz. *Motivations of People Who Helped Jews Survive the Nazi Occupation*. – P. 213-225; Baron Lawrence. *The Dutchness of Dutch Rescuers: The National Dimension of Altruism*. – P. 306-327; Kurek-Lesik Ewa. *The Role of Polish Nuns in the Rescue of Jews, 1939-1945*. – P. 328-334.
 15. Західна історіографія з цієї проблеми докладніше проаналізована в: Абакунова А. Мотивы людей, оказывавших помощь евреям во время Холокоста: теории западных исследователей. // Евразийские исследования – № 2. – апрель-июль, 2009. – С. 137-162.
 16. Наприклад, Oliner Samuel P., Oliner Pearl M. *Saving the Forsaken. Religious Culture and the Rescue of Jews in Nazi Europe*. – London: Yale University Press, New Haven, 2004 (в цьому дослідженні аналізується позиція Церкви як католицької, так і протестанської, щодо євреїв на окупованих територіях, участь Церкви в рятуванні євреїв, а також роль релігійних мотивів під час прийняття рішення допомогти єврею); Goldhagen Daniel J. *A Moral Reckoning. The Role of the Catholic Church in the Holocaust and Its Unfulfilled Duty of Repair*. – London: Little, Brown, 2002.
 17. Отець Патрік Дюбуа разом із помічниками проводив археологічні розкопки у Бабиному Ярі та на території Західної України, знаходив і опитував свідків, які бачили розстріли євреїв в Україні під час окупації. Всі його розробки представлені в: Desbois Patrick. *The Holocaust by Bullets*. – New York: Palgrave macmillan, 2008. (Р.193- 201. – розділ, присвячений сім'ї, що врятувала євреїв під час Голокосту).
 18. Книга пам'яті Дробицького Яру. Спогади. Нариси. Документи / Авт-укл. В.П. Лебедева, П.П. Сокольськийю – Харків: Прапор, 2004. – С. 113-153; Книга Памяти воинов-евреев Днепропетровска. – В 3-х книгах. – Книга Третья. – Днепропетровск, 2004. – С. 390-406.
 19. Ковба Ж. Людність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини, в роки остаточного розв'язання єврейського питання. – Київ, 1998. – С. 140-202; Альтман И.А. Жертвы ненависти: Холокост в СССР 1941-1945. – Москва: Фонд «Ковчег», 2002. – С. 305-319; Твердохлеб Н. Евреи Кременчуга. – Кременчуг: Пирамида, 2004. – С. 198-215.
 20. Книга Праведников / Сост.: И.А. Альтман, А.Е. Гербер, Д.И. Полторак. – М.: Фонд «Холокост, МИК, 2005; Бабий Яр. Спасители и спасенные / Сост.: И.М. Левитас. – К.:

- «Сталь», 2005; Праведники народів мира Беларуси. Составители: И.Герасимова, А.Шульман. Минск: ОДО «Топник», 2004.
21. Наприклад, Сусленський Я. Справжні герої. – Київ: товариство «Україна», 1993; Беркович Е. Банальность добра. – Москва: «Янус-К», 2003
 22. Ковба Ж. Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення Східної Галичини, в роки остаточного розв'язання єврейського питання. – Київ, 1998ю – С. 121-139; Вінокурова Ф. Відображення в документальних джерелах ДАВО участі представників релігійних конфесій у порятунку євреїв, які пережили Голокост на території Вінницької області // Проблеми історії Голокосту / відп. ред. Г. Абакунова. – Вип. 4. – Дніпропетровськ: «Ткума», 2007. – С. 114-126.
 23. Серед таких можна виокремити лише три (!): Spector Shmuel. The Holocaust of Volhynian Jews 1941-1944. – Jerusalem, Yad Vashem: ahva Press, 1990(наводяться деякі приклади рятування українцями); Gilbert Martin. The Righteous. The Unsung Heroes of the Holocaust. – London. New York, Toronto, Sydney. Auckland: Doubleday, 2002 (Розділ, присвячений рятуванню євреїв на Сході, тобто мається на увазі Східна Європа та СРСР – Р. 1-28. Окремий розділ розповідє про Східну Галичину – Р. 29-64. Щодо Праведників народів Світу-українців, то вони згадуються на сторінці 21); Арад И. Катастрофа євреїв на окупованих територіях советского Союза (1941-1945) .– Днепропетровск: Ц. «Ткума», ЧП «Лира ЛТД»-Москва: Ц. «Холокост», 2007. – С. 620-634. А в наступній монографії, присвяченій Голокосту на території СРСР стосовно рятування євреїв громадянами СРСР немає нічого (!) The Holocaust in the Soviet Union. Studies and Sources on the Destruction of the Jews in the Nazi-Occupied Territories of the USSR, 1941-1945 / ed. by Lucjan Dobroszycki and Jeffrey S. Gurock. – Armonk, New York: M.E. Sharpe, 1993.
 24. Дивіться у збірці «The Historiography of the Holocaust Period. Proceedings of the Fifth Yad Vashem International Historical Conference» (March 1983) / ed. by Yisrael Gutman, Gideon Greif. – Jerusalem: Yad Vashem, 1988 – так старгі: Braham Randolph L. The Rescue of the Jews of Hungary in Historical Perspective. – P. 447-466; Der Dunk H. von. Jews and the Rescue of Jews in the Netherlands in Historical Writing. – P. 489-511; Yahil Leni. The Historiography of the Refugee Problem and of Rescue Efforts in the Neutral Countries. – P. 513-533; Haestrup Jorgen. The Historiography of the Holocaust and Rescue Efforts in Denmark and Norway. – P. 535-544.

Надійшла до редакції 27.09.2009 р.